

HŌ'IKE HONUA: HE MANA KO KA 'ŌLELO

Katrina-Ann R. Kapā'anaokalāokeola Nākoa Oliveira

Pili nēia mo'olelo i ia mea he hō'ike honua Hawai'i a me ka pilina o ka Hawai'i i ka 'āina. 'O ka mana'o nui o ua pepa nei, mai kinohi, ma mua loa ho'i o ka loa'a 'ana mai o ia mea he palapala'āina, a hiki loa mai i kēia mau lā, ua loa'a i ka Hawai'i kekahi mau ala hele e ho'omana'o a ho'opa'a iho ai i ke 'ano o kēlā me kēia 'āina. Ma ka hana a ma ka 'ōlelo ho'i i hō'ike 'ia aku ai ka pilina o ke kanaka i ka 'āina.

E HO'OUNA I KOU MANA'O IĀ:

Katrina-Ann R. Kapā'anaokalāokeola Nākoa Oliveira, Kawaihuelani Center for Hawaiian Language,
University of Hawai'i–Mānoa

Spalding 253, 2540 Maile Way, Honolulu, Hawai'i 96822

Leka uila: katrinaa@hawaii.edu

Hūlili: Multidisciplinary Research on Hawaiian Well-Being Vol.7 (2011)

Copyright © 2011 by Kamehameha Schools.

‘Ōlelo Mua

He ‘ōlelo nahenahe a nani maoli nō ka ‘ōlelo makuahine o nēia pae ‘āina. Wili ‘ia ka ‘ōlelo ho‘opilipili i mea e ho‘okāhiko iho ai i ka ‘ōlelo kanaka. Ahuwale ka mana‘o o ke kanaka i kekahi manawa. Ho‘onononalo ‘ia ka mana‘o ‘i‘o o ka mea nāna ia ‘ōlelo i kekahi manawa ma ka ‘ōlelo ho‘opilipili (Piianaia, ‘a. 8). ‘A‘ole ‘o ka nahenahe a me ka nani wale nō ke kumu e mahalo ‘ia mai ai ka ‘ōlelo makuahine. He mana ho‘i ko ka ‘ōlelo, a pa‘a ihola ke kuana‘ike Hawai‘i i ka ‘ōlelo kanaka.

Wahi a kahiko “I ka ‘ōlelo nō ke ola, i ka ‘ōlelo nō ka make” (Pukui, 1983, ‘a. 129). Inā pau ka ‘ōlelo makuahine i ka make, pau pū nō ho‘i ka ‘ike i pa‘a ma nā hua ‘ōlelo. He ‘ipuka nā hua ‘ōlelo a ko kākou mau kūpuna i haku ai e komo ai kākou i ka waihona no‘ono‘o o lākou ala. He mau meheu waiwai nā inoa ‘āina, nā inoa ua, nā inoa makani, nā mele, a me nā mo‘olelo a nā kūpuna i waiho ai i hiki ai i ko kākou hanauna nei ke hahai aku i ka heahea aloha o ko lākou mau leo nahenahe. Pēia kākou e a‘o mai ai i ke ‘ano o ke kuana‘ike Hawai‘i a me ka pilina o ke kanaka i ka ‘āina i ka wā e kala loa. He ala hele kēia mau waihona e ‘ike ai i ka ‘āina ma o nā maka o ke kupuna (Andrade, 2008, ‘a. 3). He ‘ano hō‘ike honua nō ia.

KA HŌ‘IKE HONUA

He aha lā ia mea ‘o ka hō‘ike honua? Ma ka ‘ōlelo Hawai‘i, ‘o ka hō‘ike honua ka inoa o ka geography haole. ‘O ka ‘imi noi‘i ‘ana i ke ‘ano o ka moe ‘ana o ka ‘āina a me ka pilina o ke kanaka i ka ‘āina, ‘o ka geography nō ia. ‘O ka human geography ka māhele e wehewehe ana i ka pilina o ke kanaka i ka ‘āina. ‘O ke cartography kekahi māhele hou aku o ia mea ‘o ka geography haole. ‘O ia ka māhele kaha ki‘i i ka palapala‘āina,¹ ‘o ia ho‘i ka map. ‘O ka performance cartography ka māhele e hō‘ike ana i nā ‘ano hana cartography like ‘ole i palapala ‘ole ‘ia ma ka pepa.

‘O ka mea hoihoi i nei mea kākau, ho‘omāhelehele ‘ia a‘ela ua mau mea nei ma ka ‘ōlelo haole, ‘o ia ho‘i ka geography, ka human geography, ke cartography, a me ka performance cartography. Eia na‘e, ma ka ‘ōlelo makuahine o nā kūpuna, he kūpono paha ke kapa ‘ia ia mau mea ‘ehā ma ka inoa ho‘okahi—hō‘ike honua—no

ka mea 'o ka 'ike maka 'ana a me ka hele kino 'ana i kahi 'āina i mea e pa'a iho ai ia 'āina ma ka waihona no'ono'o, he geography, he human geography, he cartography, a he performance cartography nō ia. He mau mea kēia e hō'ike aku ai i ke 'ano o ka honua. Ua akamai ko kākou po'e kūpuna i ke kapa 'ana iho i ia mea he hō'ike honua.

'O ka 'imi noi'i 'ana a me ka huli 'ana i ka 'ike pili i ka honua, he 'ano huli honua nō ia. No ke aha lā i koho 'ole 'ia ai kekahi inoa e la'a me ka huli honua ma kahi o ka hō'ike honua? 'O kekahi kumu paha i kapa 'ole 'ia ai ka geography he huli honua, 'o ia ka mana'o o huli honua. Ma ka huli honua 'ana, 'a'ole paha hō'ike le'a 'ia ka pilina o ke kanaka a me ka 'āina. 'O Papahulihonua kekahi akua nāna i ho'okumu i ka 'āina i kekahi mau mo'olelo a 'o ka huli honua, 'o ia ka ho'okumu 'ana i 'āina hou; no laila paha i kapa 'ia ai ka geology ma ka inoa 'o huli honua a 'o ka geography, ma ka inoa 'o hō'ike honua.

I kēia mau lā, ke hō'oi'a'i'o nei nā mea 'imi na'auao hō'ike honua haole i ka loa'a 'ana mai o ka 'ike cartography i ka po'e 'ōiwi no nā kenekulia he nui. 'A'ole kēia he 'ike hou i ka po'e 'ōiwi; akā 'oko'a nō ke 'ano o ka hana. Pa'a maila ua 'ike nei no nā hanauna he nui hewahewa; 'a'ole na'e i kākau 'ia ma ka pepa a me ka puke ho'i i ka wā i hala. Lawe 'ia maila ka palapala'āina i Hawai'i ma luna o ka wa'apā o Kāpena Kuke mā i ka makahiki 1778. Ma mua na'e o ka pae 'ana mai o ko Kāpena Kuke mā wa'apā ma ke one hānau o ko kākou po'e kūpuna me ia mea he palapala'āina, ma o ka performance cartography i ho'omana'o 'ia ai ka pilina o ke kanaka i ka 'āina (Harley, 1992, 'a. 522; Johnson, Louis, & Pramono, 2006, 'a. 85). I kēia mau lā, kapa 'ia ka hīmeni 'ana, ke oli 'ana, ka hula 'ana, a me ka ho'opuka 'ana i ka welina, ka 'ōlelo no'eau, ka inoa 'āina, ka inoa ua, a me ka inoa makani he performance cartography; no ka mea, ma o ua mau hana nei e ho'opa'a na'au 'ia ai ke 'ano o ka 'āina, 'a'ole ma ke kaha ki'i 'ana i palapala'āina ma ka pepa. Pēlā i hō'ike 'ia akula ke 'ano o ke kulāiwi a me nā wahi a ke kanaka i 'ike maka aku ai i ka wā ma mua (Cosgrove & Martins, 2000; Gartner, 1998; Louis, 2004).

Pili nēia pepa i ia mea he hō'ike honua Hawai'i a me ka pilina o ka Hawai'i i ka honua.² 'O ka mana'o nui o ua pepa nei, mai kinohi, ma mua loa ho'i o ka loa'a 'ana mai o ia mea he palapala'āina a hiki loa mai i kēia mau lā, ua loa'a i ka Hawai'i kekahi mau ala hele e ho'omana'o a ho'opa'a iho ai i ke 'ano o kēlā me kēia 'āina. Ma ka 'ōlelo a ma ka hana ho'i i hō'ike 'ia aku ai ia pilina.

‘OKO‘A KA HŌ‘IKE HONUA HAWAI‘I, ‘OKO‘A KA PALAPALA‘ĀINA

No nā makahiki he ‘umi a ‘oi iki paha i hala iho nei, pa‘i ‘ia nā mo‘olelo e pili ana i ia mea he performance cartography ma nā puke hō‘ike honua haole (Cosgrove & Martins, 2000; Gartner, 1998; Harley, 1992; Herman, 1999; Johnson, Louis, & Pramono, 2006; Louis, 2004). Ma mua o ke pa‘i ‘ia ‘ana o ia mau mo‘olelo, ua kuhi hewa paha kekahi po‘e ‘a‘ohe “palapala‘āina” ‘ōiwi. Ua pololei paha, ‘a‘ole paha. Aia nō i ka nānā ‘ana. ‘A‘ole nō i palapala ‘ia ka ‘āina ma ka pepa i ka wā kahiko, akā mai ka wā o Kāpena Kuke mā a hiki loa mai i ka wā e ne‘e nei, kaha ki‘i ‘ia ka ‘āina i mea e ho‘opa‘a iho ai i nā inoa ‘āina a me kahi e hele ai. Kaha ki‘i ‘ia ho‘i ke ki‘eki‘e a me ka ha‘aha‘a o nā pu‘u, kahi e kahe ai nā kahawai, a me kahi o ke kapa kahakai. Pa‘a iholā ua mau mea nei ma ka pepa. ‘A‘ole na‘e i pa‘a ka mo‘omeheu a me ka lōina Hawai‘i ma ia ‘ano palapala‘āina.

‘O kekahi mea nui e ‘oko‘a ai ka palapala‘āina a me ka hō‘ike honua Hawai‘i, ‘o ia ka pilina i ka ‘āina. I kēia mau lā, hiki nō ke kaha ‘ia ka palapala‘āina o ka ‘āina i hele kino ‘ole ‘ia ma o ke kamepiula a me ka ‘enehana o kēia au hou nei. ‘O ka hō‘ike honua Hawai‘i na‘e o ke au kahiko, aia nō a hele kino ‘ia kekahi wahi a ‘ike maka ‘ia kona nani, lohe pepeiao ‘ia kona kani, ‘ai ‘ia ka momona o ia ‘āina, pā ‘ia ka ‘ili i ka makani a me ka ua o ia wahi, a laila, he hiki nō paha ke haku i mele a i mo‘olelo no kona ‘ano. Ma mua o ka hele ‘ana a kama‘āina i ka ‘āina, ‘a‘ohe mea ma ka waihona no‘ono‘o e ho‘ohanohano a‘e ai i ia wahi, ‘a‘ohe mele e haku aku ai, ‘a‘ohe pilina e hō‘ike aku ai, ‘a‘ohe mana‘o e wili pū ai ma ke ‘ano he kaona.³ ‘O ka hana a ka Hawai‘i, he mea ia e hō‘ike aku ai i ka pilina o ke kanaka i ka lani, ka ‘āina, ke kai, a me nā mea like ‘ole e pono ai ke ola o ke kanaka Hawai‘i.

KE KAI

He mea nui nō ke kai i ka hō‘ike honua Hawai‘i. Lawai‘a ‘ia ka i‘a, ‘ohi ‘ia ka limu, a ku‘i ‘ia ka ‘opihī; pēia e hānai ‘ia ai ka ‘ohana i mā‘ona ka ‘ōpū. Ma muli o ka pilina o ka lawai‘a i ke kai, hele pinepine ‘ia ka lae kahakai a me ka moana. A pēlā nō i ho‘omana‘o ‘ia ai kahi kūpono e lū ai i ka he‘e, e huki ai i ka ulua, e lu‘u ai i ka wana, a e lawai‘a ai nō ho‘i i ka mahimahi. Ma ka mo‘olelo ‘ana aku i ka ‘ohana a me ka hoa, pēlā nō i hō‘ike ‘ia ai kahi e hele ai i ka wā i loa‘a ‘ole ai ka palapala‘āina i ka Hawai‘i.

'Oiai he mea ko'iko'i ke kai i ka nohona Hawai'i, kapa 'ia ke kapa kahakai i inoa e ka po'e lawai'a, ka po'e hoe wa'a, a me ka po'e he'e nalu. I kekahi manawa, 'oko'a ka inoa 'āina, a 'oko'a ka inoa kai. 'O Kou ka 'āina, 'o Ke-Kai-o-Māmala ka nalu kaulana (*Ka Hoku o Hawaii*, Kēkēmapa 15, 1910). 'O Hāna ka 'āina, 'o Pūhele ka nalu (*Ke Ola o Hawaii*, Malaki 1, 1884). 'A'ole i pau kēia 'ano hō'ike honua Hawai'i i ka ha'alele loa. Kapa 'ia nō nā wahi he'e nalu a hiki i kēia mau lā. 'O ka mea minamina na'e, i ka hapanui o ka manawa he inoa haole nō ia.

E like ho'i me ke kapa 'ana i ka nalu e ka po'e he'e nalu, kapa 'ia nō ho'i nā ko'a e ka lawai'a. Hānai 'ia ka i'a ma nā ko'a a he inoa paha ko kēlā me kēia ko'a. 'Oiai no ke kahu mālama o ia wahi ke kuleana e lawai'a ai ma laila, he mea huna nā inoa ko'a. 'A'ole ho'olaha 'ia a laha. Maopopo na'e nā inoa i ka po'e na lākou ia wahi e mālama a me ke kupa o ia wahi.

Kapa 'ia ho'i kekahi mau i'a o ke kai, 'o ia ho'i nā 'aumākua, ma ko lākou inoa pono'i e la'a me ka manō. He keu a ke kaulana ke akua manō 'o Ka'ahupāhau ma Pu'uloa, O'ahu. Ma ke mele 'o Pūpū a'o 'Ewa kapa 'ia ia 'āina "he alahula Pu'uloa, he ala hele no Ka'ahupāhau." He kai maluhia nō ia; 'a'ole e pilikia ke kanaka i ka manō no ka noho kia'i 'ana mai o Ka'ahupāhau ma Pu'uloa. Ma muli o ka pilina o ke kanaka i ka 'aumakua, 'o ia ke kumu e kapa 'ia aku ai ia mau i'a ma ko lākou inoa pono'i, a he mea ho'i kēia e hō'ike aku ai i ka pilina o ka Hawai'i i ke kai a me ke akua. 'A'ole kau palena 'ia ka hō'ike honua ma ka 'āina wale iho nō.

'O kekahi la'ana e hō'ike aku ana i ka pilina o ke kanaka i ke kai a me ka pilina ho'i o ke kai i ka 'āina, 'o ia ke kapa 'ia 'ana o ka 'āina no ke kai. 'O nā kai 'ewalu kahi inoa kapakapa no ka pae 'āina Hawai'i. Kapa 'ia ka 'āina no nā kōā kai. A eia kekahi la'ana: 'o Kai'ama ka inoa o kekahi awāwa ma O'ahu; 'a'ole kēia inoa he inoa no ka 'āpana 'āina e pili ana i kai. Eia hou, he mau wahi i kapa 'ia ka inoa 'o Kailua. 'O kekahi o ua mau Kailua nei, holo ka 'āina mai uka a i kai. A pēlā pū nō ho'i me ke ahupua'a 'o Kaipāpa'u ma ka moku 'o O'ahualua.

'O kekahi mea e pili ai ke kanaka i ke kai, he ala ia e holo aku ai i nā 'āina like 'ole o ka pae 'āina Hawai'i. 'O ke kai ho'i ka mea e pili ai ko Hawai'i a me ko ka Pākīpika (Hauofa, Waddell, Naidu, & University of the South Pacific, 1993). Hahai akula ka ho'okele wa'a i ka hōkū, ke ao, ka mahina, ka makani, ka manu, a me ke 'ano o ka manawa me he "palapala'āina" lā. Hō'ike 'ia ke ala hele e hiki aku ai i ka 'āina 'ē ma o ua mau hō'ailona nei.

KA 'ĀINA

Hō'ike 'ia ke 'ano o ka 'āina ma kekahi mau inoa 'āina, a no laila, he 'ano hō'ike honua nō ia. He mana ko ka 'ōlelo a he mana nō ho'i ko ka inoa 'āina. Ke pua'i 'ia nā inoa 'āina kahiko, ho'opuka pū 'ia ka mana'o, ka 'ōlelo, a me ke kuana'ike o nā kupa 'āina i hala. 'A'ole paha i like a like ke kuana'ike o ko ke au kahiko a me ko ke au hou e ne'e nei. Wahi a kahiko, kohu like 'o Lē'ahi me ka lae o ke 'ahi, ke nānā aku. 'O ia ke kumu i kapa 'ia aku ai ia wahi kaulana o O'ahu ma nā inoa 'elua, 'o ia ho'i 'o Lae'ahi lāua 'o Lē'ahi. Pēlā pū nō ho'i me Ka'alu'alu ma ka moku o Keawe. Mea mai nā kūpuna i hala, kohu like ke po'i 'ana mai o ka nalu o ia wahi me ka 'alu'alu a me ka minomino, a no laila i kapa 'ia ai ia wahi 'o Ka'alu'alu.

I ke kapa 'ia 'ana o nā wahi pana e nā kūpuna, kapa 'ia paha ka 'āina no kona moe 'ana a me kona hi'ohi'ona e la'a me Mauna Loa lāua 'o Mauna Kea ma ka moku 'o Hawai'i. Loloa 'o Mauna Loa a keakea 'o Mauna Kea i ka wā e loa'a ai ka hau. Kapa 'ia 'o Wai'ehu ma Maui no kona 'ano he wahi kaulana i ka wai'ele. Ke pā mai ke ahe, pā mai ho'i ka 'ehu o ka wai (Pukui, Elbert, & Mookini, 1984, 'a. 221). No ka nui o nā pūnāwai a me nā kahawai e kīkī ana, pēlā i loa'a ai ka inoa 'o Waikiki, he wahi kaulana palena 'ole ma O'ahu. Mānoanoa a ākea ka hi'ohi'ona o Mānoa, no laila i kapa 'ia ai ia ahupua'a ma kona inoa.

Kapa 'ia ho'i ka 'āina no nā mea e waiwai ai a e momona ai ia wahi. Momona ke kō o Kōloa ma Kaua'i. Pu'u ka nuku ke 'ai 'ia ka ulua o Kapukaulua ma Moloka'i. Mā'ona ka 'ōpū o ke kama'āina o ke ahupua'a 'o Ke'anae ma ka mokupuni 'o Maui i ka lawai'a 'ana; kapa 'ia ia wahi no ka 'anae, he i'a lawai'a nui 'ia ma laila. Inu a kena ko Maui i Nā Wai 'Ehā 'o ia ho'i 'o Waikapū, Wailuku, Waihe'e, a me Wai'ehu.

Pili pū nā inoa 'āina i nā hana kaulana o ia wahi i kekahi manawa e la'a me Wailuku, ma ka mokupuni 'o Maui, kahi i pepehi 'ia ai ka hapanui o nā koa o Kalani'ōpu'u e Kahekili mā ('o ia puke like, 'a. 225). Pēlā pū nō ho'i me Kepaniwai, ka inoa ho'i o kekahi kahua kaua ma Wailuku, ma laila i eo aku ai 'o Kalanikūpule iā Kamehameha. No ka nui o nā kupapa'u e pani ana i ke kahawai o 'Īao i kapa 'ia ai kona inoa 'o Kepaniwai (Pukui, Elbert, & Mookini, 1984, 'a. 109). Kapa 'ia ho'i 'o Waikapū no ka pū a Puapualenalena, he kupua 'ilio, i ho'okani ai ma kahi o ia wahi ('o ia puke like, 'a. 223).

He inoa ko kēlā ua kēia ua a puni ka pae 'āina nei, a pēlā pū nō ho'i nā makani. 'Oko'a ke 'ano o ka ua a me ka makani ma nā wahi like 'ole; no laila, 'oko'a ko lākou inoa ma kēlā me kēia 'āina. Eia ihola kekahi la'ana mai loko mai o ka mo'olelo 'o *Ka Ipu Makani o Laamaomao* (1991):

Aia la, aia la, ke kau mai la ke ao makani,
 O ka pali ale ko Hilo makani,
 He pakiele ko Waiakea,
 He makani ko Hana he ai maunu,
 He kaomi, he kapae,
 He hoolua, he lauawaawa,
 He paiolopaowa, he halemauu,
 He kiu, he kona,
 He Kohola-pehu ko Kipahulu,
 Kohola-lele iho no ilaila (Nakuina, 1991, 'a. 67–68)

He 'ano "palapala'āina" ka la'ana i luna a'e nei 'o ia ho'i ke hō'ike a'e nei i ke āno o ka 'āina. He la'ana helu 'ekahi kēia no ka mea helu papa 'ia aku nā inoa ua a me nā inoa makani me ka hō'ike pū 'ana mai i ko lākou wahi e hele ai.

Kui 'ia ka inoa 'āina, ka inoa ua, a me ka inoa makani i lei aloha ma ke mele a me ke oli. Ke hīmeni 'ia a oli 'ia paha ia mau inoa, lei ka Hawai'i i ka lei pōina 'ole o ko kākou one hānau. Hō'ike 'ia nō ke aloha i ka 'āina ma ka hua 'ōlelo a me ke kaona a ka haku mele e wili pū ai. Ke lohe 'ia ke mele no ke one hānau o ke kanaka, hū a'e ke aloha no ka 'āina pūlama 'ia. Ho'omana'o 'ia paha ka nani o ia 'āina a hā'upu nō ho'i paha nā hali'a aloha ma ka na'au a me ka waihona no'ono'o o ke kupa. Aia ma ke mele kahiko nā leo o nā kūpuna i hala.

I mea e hō'ike aku ai i ke aloha nui i ke one hānau, kū a'e paha ka Hawai'i ke lohe 'ia ka inoa o ko kākou kulāiwi ma ke mele. 'A'ole i pōina i nēia wahi mea kākau ka mo'olelo a kekahi kupuna i ha'i aku ai ma ka 'aha kūkā o ka Native Hawaiian Education Association no kāna mo'opuna, penei: Aia lāua 'o kāna mo'o lei ma ka 'aha mele. Nalowale akula ua mo'opuna lā. No laila, i ka wā e noho mālie ana ke anaina, hīmeni akula ua kupuna wahine nei i ke mele no kona one hānau, no Moloka'i. 'A'ole i 'emo, kū ha'aheo a'ela kāna mo'opuna. Pēlā nō ua kupuna ala i 'ike ai i kahi o kāna lei a loa'a lāua kekahi i kekahi. Pili nō ke kanaka i kona one hānau a pili ho'i nā mele i ke aloha 'āina. Like akula ka hana a ka 'ohana o kēia

wahi mea kākau. A hiki loa mai i ke au e ne'e nei, ke lohe 'ia ke mele 'o "‘Ohu'ohu 'o Kahakuloa" e ka 'ohana, kū ha'aheo ka 'ohana holo'oko'a me ka hīmeni pū 'ana aku i ke mele. Ma muli o ko mākou hīmeni 'ana me ke aloha nui, maopopo i ka lehulehu no Kahakuloa mai nō ka 'ohana. Kāka'ikahi paha kēia 'ano hana i kēia mau lā, akā mau nō kona kūlana he hō'ike honua Hawai'i. He mea kēia e hō'ike aku ai i ka pilina hemo 'ole o ka 'ohana i ke kulāiwi.

I kekahi manawa, no ka pili pa'a o ke kupa i ka 'āina, ke ho'omana'o 'ia ka inoa 'āina, ho'omana'o pū 'ia nō ho'i nā 'ohana o ia kulāiwi. Kapa 'ia ka po'e o Kahakuloa, Maui, he lehua. Nui nā mana'o o lehua. Kaulana ia wahi i ka lawai'a 'ana, a 'o ka loea lawai'a kekahi mana'o o lehua. He awāwa mahi'ai kaulana nō ia, a 'o ka lehua kekahi 'ano kalo i kanu 'ia ma Kahakuloa. Wahi a nā kūpuna, ulu maika'i a'e ke kumu lehua ma Kahakuloa, a 'o ia kekahi mana'o o lehua. Eia mai kekahi mau 'ōlelo no nā kupa o ia awāwa a me Kaukini, he mauna o Kahakuloa, 'o ia ho'i "e ho'i ka lehua o Kaukini" (Handy, Handy, & Pukui, 1972, 'a. 495), "Kuinalehua o Kaukini" (Kahananui, 1875, 'a. 1), a "‘ohu'ohu 'o Kahakuloa i ka pua lehua." Ho'ohālikelike 'ia nā kupa o Kahakuloa me ka lehua. He lehua nō nā kupa ma ke 'ano he mea pili i ke kai, ke kalo, ke kuahiwi, ke kumulā'au a pēlā wale aku. A he 'ano hō'ike honua Hawai'i nō kēia.

Haku 'ia ke mele 'āina e ho'ohanohano a'e ai i nā wahi pana. Helu papa 'ia paha ka nani, ka 'olu'olu, a me ka waiwai o ka 'āina, a helu 'ia nō ho'i paha ke 'ano o ka 'āina. Eia ihola kekahi la'ana:

He aloha no Ka'uiki lā
'Au ana i ke kai lā
Me he manu ala
Eia mai au 'o Lomiana
Ke kueue hale o ka ulu lā'au
Ka'u hana 'ike o ka pana pua
Ke 'ike aku au he ulua 'oe
Eia mai au hapa 'ilikini
Keiki o ka ula lae lā'au
Ha'ina 'ia mai ka puana
Molokini alo i ka 'ehu a ke kai. (Kanahele, 2005, 'a. 27)

I ke mele i palapala 'ia ma luna a'e nei, hō'ike 'ia aku ke aloha o ka haku mele iā Ka'uiki. He 'ōlelo no'eau 'o "Au i ke kai me he manu ala," a 'o ka mana'o o ia 'ōlelo no'eau, 'ike 'ia ka pu'u mai kahi ma 'ō loa aku ma ka moana (Pukui, 1983, 'a. 28). Ho'ohālikelike 'ia ka pu'u a me ka manu, 'o ia ho'i 'elua mau mea i launa 'ole ke no'ono'o lihi a'e. Eia na'e, ma ua 'ōlelo no'eau nei, ho'ohālikelike 'ia lāua 'elua. Nalo paha ka mana'o i ka po'e i 'ike 'ole i ia mea he kaona a me nā kānaka i 'ike 'ole i ka mana'o o ka 'ōlelo no'eau no ka mea 'elua ona mana'o: 'au i ke kai me he manu ala a he pu'u i 'ike 'ia mai kahi mamao aku.

Pili ka hiku o ka lālani i ia mea he ulua. He mau mana'o ho'i ko ka hua 'ōlelo 'o ulua. He 'ano i'a ka ulua. He mauna 'o Ka'uiki e pili ana i ke kai, a mai ia kai, malī'a he mau wahi kūpono i ka lawai'a ulua. 'O ka ipo kekahi mana'o. No laila, he mele ho'oiipoipo a he mele aloha 'āina paha kēia. Malī'a paha, ho'ohālikelike 'ia ka ipo aloha a me ka 'āina aloha ma o ke kaona. He mau kaona hou aku paha ko kēia lālani mele, akā aia i ka haku mele ka mana'o 'oia'i'o. Ua ahuwale paha kekahi mana'o; ua nalo paha kekahi. Kainō, pili ke mele ma luna a'e nei i ka mauna a i ke kai wale nō paha, eia kā, he kaona paha ko ke mele. No laila, e ka hoa heluhelu ē, 'a'ole paha kāua e lele ma ka pali koa'e.

'O ka 'ōlelo no'eau no ka 'āina kekahi hō'ike honua Hawai'i a he kia ho'omana'o e pa'a ai ka "palapala'āina" ma ka waihona no'ono'o o ka Hawai'i. Wili pū 'ia ka 'ōlelo no'eau me ke mele, ke oli, ka welina, a me ka mo'olelo. He keu aku 'o Mary Kawena Pukui a ka mea kākau akamai loa o ke kenekulia iwakālua, a nāna nō i hō'ili'ili a pa'i i nā 'ōlelo no'eau he 2,942 ma kāna puke 'o *'Ōlelo No'eau: Hawaiian Proverbs and Poetical Sayings* (1983).⁴ A 'o nā 'ōlelo no'eau o ia puke, pili he kanahā pakeneka—'o ia ho'i he 1,200 'ōlelo no'eau—i nā inoa wahi pana (Nāone, 2008, 'a. 317). He mea kēia e hō'oi'a a'e ai i ka waiwai o nā 'ōlelo no'eau ma ke 'ano he hō'ike honua Hawai'i.

Ho'ohanohano 'ia ho'i nā mokupuni ma o ka 'ōlelo no'eau. Wahi a Pukui, no ka nui o ka mokupuni 'o Hawai'i, nāna paha e alaka'i i ko ka pae 'āina Hawai'i ma ka 'ōlelo, "Ku ka'apā ia Hawai'i, he moku nui" (1983, 'a. 203). 'O "Hawai'i kuauli" kekahi 'ōlelo no'eau kaulana no ka mokupuni nui ('o ia puke ho'okahi, 'a. 60). Ku'i ka lono, 'o "Maui no ka 'oi" ('o ia puke ho'okahi, 'a. 234). Mea mai ko O'ahu, 'o "O'ahu, ka 'ōnohi o na kai" ('o ia puke ho'okahi, 'a. 257). Wahi a ko Kaua'i, "maika'i Kaua'i, hemolele i ka mālie" ('o ia puke ho'okahi, 'a. 224) a "O Kaua'i nui moku lehua, 'āina nui makekau" ('o ia puke ho'okahi, 'a. 266).

Ho'ohana 'ia ka inoa 'āina ma ka 'ōlelo no'eau i mea e kuhi ai i ka mana'o o nā hua 'ōlelo o loko o ia inoa. I la'ana maika'i 'o Kalalau ma kēia mau 'ōlelo no'eau, penei: "Hala i Kaua'i i Kalalau" a me "Molale loa nō kumupali o Kalalau" (Pukui, 1983, 'a. 52, 238). 'O ka inoa 'āina ke kahua e kūkulu 'ia a'e ai ka 'ōlelo no'eau. Pili pa'a ka 'ōlelo no'eau a me kahi nona ia inoa. He keu aku 'o Kalalau a ke kaulana ma kēia 'ano 'ōlelo ho'opilipili. Ho'ohālikelike 'ia ke 'ano o ke kanaka ma o ke kuhikuhi 'ana i kona wahi i hele aku ai ma kekahi mau 'ōlelo no'eau. Aia paha i Kalalau nā kānaka 'ae'a a kuewa ho'i ke lalau ka hele 'ana. A pēlā pū nō ho'i me nā kānaka i lalau ka no'ono'o. Eia kekahi mau la'ana kaulana mai ka puke 'o 'Ōlelo No'eau: "Hala i Kaua'i i Kalalau" lāua 'o "Molale loa nō kumupali o Kalalau" (Pukui, 1983, 'a. 52, 238). 'O "Aia aku la no i Ki'ilau" (Pukui, 1983, 'a. 5) kekahi la'ana. Ma muli o ka mana'o o ki'ilau, 'o ia ho'i ka halihali pinepine 'ana i kekahi mau mea, ho'ohenehene 'ia a ho'ohālikelike 'ia ho'i nā kānaka hele i 'ō a i 'ane'i me he pinao lā. He mau kānaka pua'ohi paha lākou. Eia kekahi, he la'ana ho'i 'o "Aia aku la paha i Kiolaka'a" ('o ia puke ho'okahi, 'o ia 'ao'ao ho'okahi). 'O kiola ka'a kahi 'ōlelo no ke kanaka nāna e kiloi aku i kekahi mea, a ma hope iho, 'imi aku i ia mea ho'okahi. 'O "Aia aku nei paha i Kaiholena" kekahi 'ōlelo no ke kanaka lolena ho'i no ka mea 'o moloā kekahi mana'o o "lena" (Pukui, 1983, 'a. 6). 'O ka inoa 'āina ka paepae pōhaku o ua mau 'ōlelo no'eau nei.

Nahenahe nā 'ōlelo no'eau i helu papa 'ia a'e nei no ka pilina i ka inoa 'āina maoli. 'A'ole haku wale 'ia nā inoa 'āina e kū a'e ai ka 'ōlelo no'eau i ka mana'o o ka mea nāna i haku (Pukui, Elbert, & Mookini, 1984, 'a. 266–267). Ke lohe 'ia nā 'ōlelo no'eau, aia nō paha ka ho'omaopopo 'ana i ka mākaukau 'ōlelo o ke anaina. Hala paha ka mana'o i ke kanaka poeko 'ole ma ka 'ōlelo kanaka, ke kanaka i 'ike 'ole i ka mana'o o ia inoa, a i 'ole i ke kanaka kama'āina 'ole ho'i i ia wahi. Aia nō a kama'āina ka mana'o a me ka hi'ohi'ona o nā wahi pana, a laila paha e ho'omaopopo iho ai i ke kaona. 'O ka 'ōlelo no'eau kekahi ala hele e hō'ike a'e ai i ke 'ano o ka honua a me ka pilina o ka Hawai'i i ka 'āina.

He hō'ike honua ho'i ka haku 'ana i welina. He pono ke pa'a i ka haku welina nā lōina Hawai'i e aloha aku ai i kēlā anaina, kēia anaina. Ke haku 'ia ka welina, wili pū 'ia ho'i ke aloha i ke anaina a me nā kānaka i hehi mua i ia 'āina a me nā kānaka e ola nei. Aloha 'ia ho'i nā wahi like 'ole o ka 'āina mai uka a i kai, mai ka lani a i ke kai hohonu, mai ka wao akua a i ka wao kanaka. Aloha 'ia nō paha nā kānaka a me nā wahi a pau mai kekahi pae a i kekahi pae aku, mai ka pi'i 'ana a ka lā i ka hikina a i ka welona a ka lā i ke komohana. 'O ka welina kekahi mea e ho'oka'ina iho ai i nā wahi ma ka honua a me ke kūlana kanaka me he "palapala'āina" lā.

I ke kuana'ike Hawai'i a me ka hō'ike honua Hawai'i e 'ike pinepine 'ia ai ke ka'ina. Puka mai ka lā ma ka hikina a laila napo'o ka lā ma ke komohana: 'o ka hikina ma mua a 'o ke komohana ma hope. Aloha mua 'ia ko ka hikina a laila ko ke komohana ma ka welina e la'a me, "Auhea oukou e na kanaka mai Hawaii a Kauai, a me na hoahanau, me na haumana, a me na kanaka ma lalo iho o ke alii." ("He olelo," 1834). Eia kekahi la'ana:

Auhea oukou e ko Hawaii; a me ko Maui hikina, a me ko Maui komohana, o ko Lanai a me ko Molokai, o ko Oahu a me ko Kauai, a me ko Niihau. E hoolohe, e na aina o Hawaii nei a me ka poe no hoi e noho nei iloko o keia hale.
(Puapuakea, 1835, 'a. 187-188)

Helu papa 'ia a aloha 'ia ho'i nā moku 'āina nui o Hawai'i mai ka hikina a i ke komohana. Aloha mua 'ia ke ali'i a laila ka maka'āinana e like me kēia: "Auhea oukou, e na lii, na luna, na konohiki, na kumu, a me na kanaka..." ("No ka ahaolelo," 1837). Eia kekahi:

E kuu Lahui pono mai ka la hiki i Ha'eha'e a ka moku kaili la o Niihau, ka i'o o kuu mau i'o, ka iwi o kuu mau iwi, mai ka Lani Alii e noho ana ma ka noho Alii a i kona lalani pololei, mai ka nui a ka iki a ia kakou hoakanaka no a pau...
(“I hookahi puuwai,” 1888)

He mea ka la'ana ma luna a'e e hō'ike aku ai i ke aloha o ka mea kākau i kona lāhui, kona mau kūpuna, a me ke kanaka. Aloha 'ia nō kona Lāhui aloha mai ka hikina a i ke komohana a mai ke ali'i a i ka mea iki. 'O ke kupuna ma mua a 'o ke kamaiki ma hope. Pēlā i ho'oka'ina 'ia ai nā kūlana like 'ole. Pēlā nō ka hō'ike honua Hawai'i.

KE ALI'Ī A ME KE KANAKA

He ali'ī ka 'āina, he kauā ke kanaka. Pūlama 'ia nō ka 'āina me he ali'ī lā. 'A'ole ka 'āina he mea e kū'ai aku ai a e kū'ai mai ai ho'i. 'O ka 'āina ke kaikua'ana a me ke ali'ī ho'i o ke kanaka; he pili koko nō. Na ka 'āina e hānai ke kanaka a na ke kanaka e mālama ka 'āina. Hō'ike 'ia nō ka pilina hemo 'ole o ka 'āina, ke ali'ī, a me ke kanaka ma ka 'ōlelo ho'opilipili, ke wili pū 'ia ka inoa 'āina a me ke ali'ī nāna i mālama i nā kānaka o ia wahi, e la'a me: Moku-o-Keawe, Maui-a-Kama[lālāwalu], nā-hono-a-Pi'ilani,⁵ O'ahu-a-Lua, O'ahu-a-Kākuhihewa, Kaua'i-o-Mano[kalanipō], a me Ni'ihau-o-Kahelelani.

Ola nā mo'olelo o kekahi mau ali'ī a hiki i kēia mau lā e la'a me ke kapa 'ia 'ana o ka heiau 'o Pi'ilanihale no ke ali'ī nona ka inoa 'o Pi'ilani. Eia nō kekahi la'ana, i 'ole e pōina 'o Kamehameha lāua 'o Kīwala'ō, kapa 'ia he mau pōhaku ma kahi o ke kahua kaua 'o Moku'ōhai no ko lāua mau inoa. Kapa 'ia ho'i nā alanui, nā mokulele, nā hōkele, nā hale ke'ena, nā kikowaena kū'ai, a me nā kula no nā ali'ī i kēia mau lā. Ho'omana'o 'ia ho'i nā ali'ī i hala he mau hanauna aku nei ma nā 'ōlelo ho'opilipili o nā mokupuni.⁶ 'O ka 'ōlelo ho'omaika'i helu 'ekahi i ke ali'ī, 'o ia nō ka ho'omana'o 'ana i kona inoa no nā kau a kau; 'a'ole e pōina kona mo'olelo a me kāna hana. Ho'omana'o wale 'ia paha nā inoa o nā ali'ī i hala ke maika'i ka mālama 'ia 'ana o ka 'āina a me ka maka'āinana e ke ali'ī.

KA PANINA

Ua noho a kupa nā 'ōiwi o Hawai'i nei i nēia pae 'āina no nā makahiki he 'elua kaukani a 'oi iki a'e i ka'a hope aku nei. Hānau a hānai 'ia nā kamaiki ma ko kākou one hānau a kanu 'ia ho'i nā kūpuna ma ko kākou kulāiwi. Pili pa'a kākou i nā kūpuna na lākou i mālama i ka 'āina no ka pono o nā hanauna e hiki mai ana. A he pilina hemo 'ole ho'i ko kākou i nā kulāiwi pūlama nui 'ia. Maopopo iā kākou ke 'ano o ka ua a me ka makani o ko kākou one hānau, kahi maika'i e he'e nalu ai, kahi e ho'olei 'upena ai, a me kahi e kanu ai i ka huli. Ua hana a walea no nā makahiki he nui hewahewa.

Ma mua na'e o nā makahiki he 'umi a 'oi iki i hala aku nei, e kuhi hewa ana kekahi mau kānaka kūwaho i ka loa'a 'ole o ka 'ike cartography i ka po'e Hawai'i. Inā i pololei ua kuhi lā, inā ua hiki 'ole mai nā kūpuna i Hawai'i nei. Pehea lā i laukanaka ai nā mokupuni o kēia pae 'āina? 'O ka hōkū, ke ao, ka mahina, ka makani, ka manu, a me ke 'ano o ka manawa ka "palapala'āina" e hō'ike mai ana i ke ala i Hawai'i.

Kainō, 'a'ole launa ka 'ike 'ōiwi me ka 'ike noi'i haole e pa'i mau 'ia ma nā mo'olelo hō'ike honua i loiloi 'ia e nā lae'ula hō'ike honua; eia na'e, ke hoihoi mai nei ka māhele hō'ike honua i ko ka 'ōiwi 'ike no ka mea he waiwai ko kākou 'ike. 'O ko Hawai'i hō'ike honua, he hō'ike maoli nō ia. Ma o ke kapa 'ana i ka inoa 'āina, ua, a makani; ke mele 'ana i ke mele; ke oli 'ana i ke oli; ka mo'olelo 'ana i ka mo'olelo; ka ho'opuka 'ana i ka welina; a me ka nānā 'ana i nā hō'ailona a me nā 'ōuli o ka lani, ka 'āina, a me ke kai e ho'opa'a 'ia ai ka 'āina i loko o ka waihona no'ono'o o ka Hawai'i. Ma ka hana a ma ka 'ōlelo ho'i i pa'a na'au ai ka hō'ike honua Hawai'i.

PAPA KUHIKUHI

- Andrade, C. (2008). *Haena: Through the eyes of the ancestors*. Honolulu, HI: University of Hawai'i Press.
- Cosgrove, D., & Martins, L. (2000). Millennial geographies. *Annals of the Association of American Geographers*, 90, 97–103.
- Gartner, W. G. (1998). Mapmaking in the Central Andes. In D. Woodward & G. M. Lewis (Eds.), *The history of cartography* ('a. 257–300). Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Handy, E. S. C., Handy, E. G., & Pukui, M. K. (1972). *Native planters in old Hawaii: Their life, lore, and environment* (Rev. ed.). Honolulu, HI: Bishop Museum Press.
- Harley, J. B. (1992). Rereading the maps of the Columbian encounter. *Annals of the Association of American Geographers*, 82(3), 522–542.
- Hauofa, E., Waddell, E., Naidu, V., & University of the South Pacific. School of Social and Economic Development. (1993). *A new Oceania: Rediscovering our sea of islands*. Suva, Fiji: The University of the South Pacific, School of Social and Economic Development, in association with Beake House.
- Herman, R. D. K. (1999). The aloha state: Place names and the anti-conquest of Hawai'i. *Annals of the Association of American Geographers*, 89(1), 76–101.

- I hookahi puuwai e ka lahui Hawaii. (1888, Aukake 18). *Ke Alakai o Hawaii*, 'a. 6.
- Johnson, J. T., Louis, R. P., & Pramono, A. H. (2006). Facing the future: Encouraging critical cartographic literacies in indigenous communities. *ACME: An International E-Journal for Critical Geographies*, 4(1), 80–98.
- Kahananui, A. (1875, August 14). No ke kalana o Kahakuloa a me kona mau hiohiona. *Ka Nupepa Kuokoa*, 'a. 1.
- Kanahale, P. K. (2005). *Mauiloa: A collection of mele for the islands of Maui, Kaho'olawe, Lāna'i, Moloka'i*.
- Louis, R. P. (2004). Indigenous Hawaiian cartographer: In search of common ground. *Cartographic Perspectives*, 48 (Spring), 7–23.
- Mamala ka heenalu kaulana. (1910, Kēkēmapa 15). *Ka Hoku o Hawaii*, 'a. 4.
- Nakuina, M. K. (1991). *Ipumakani a Laamaomao*. Honolulu, HI: Kalamakū Press.
- Nāone, C. K. 'O ka 'āina, ka 'ōlelo, a me ke kaiāulu. (2008). *Hūlili: Multidisciplinary Research on Hawaiian Well-Being*, 5, 317.
- No ka ahaolelo Honolulu, Oahu. (1837, Iune 7). *Ke Kumu Hawaii*, 'a. 3.
- Ke Ola o Hawaii*. (1884, Malaki 1).
- He olelo hooikaika. (1834, Aperila 11). *Ka Lama Hawaii*, 'a. 4.
- Piianaia, I. ('a'ohē makahiki). *The expression of place in Hawaiian folk songs*. Unpublished paper, University of Hawai'i.
- Puapuakea. (1835, Novemaba 25). *Ke Kumu Hawaii*, 'a. 187–188.
- Pukui, M. K. (1983). *Ōlelo no'eau: Hawaiian proverbs & poetical sayings* (collected, translated, and annotated by M. K. Pukui). Honolulu, HI: Bishop Museum Press.
- Pukui, M. K., Elbert, S. H., & Mookini, E. T. (1984). *Place names of Hawaii*. Honolulu, HI: University of Hawai'i Press.

NO KA MEA KĀKAU

‘O Katrina-Ann R. Kapā’anaokalāoikeola Nākoa Oliveira ka luna ho’omalū o Kawaihuelani, ka hālau ‘ōlelo Hawai‘i o ke kulanui o Hawai‘i ma Mānoa a he hope polopeka (associate professor) nō ho‘i ‘o ia. Ua puka aku ‘o ia mai ke kulanui o Hawai‘i ma Mānoa me kāna kekelē lae‘ula hō‘ike honua.

MANA‘O

1 He mau mana‘o ko palapala‘āina ma kēia pepa. ‘O kekahi mana‘o he map maoli nō ia, ‘o ia ho‘i ka hō‘ike ‘ana i ke ‘ano o ka ‘āina ma ka pepa. A no ia kumu i kapa ‘ia ai ka map he palapala‘āina e ko kākou po‘e kūpuna aloha. I kekahi manawa na‘e, ma ka puana‘ī e kākau ‘ia ai ‘o “palapala‘āina.” He mea kēia e hō‘ike aku ai i ka mana‘o he ‘ano map paha kēia i ka hō‘ike honua Hawai‘i, akā ‘a‘ole na‘e kūpono ka ‘ōlelo ‘o palapala‘āina no ka mea ‘a‘ole i kākau a palapala ‘ia ho‘i kēia ‘ano ‘ike ma ka pepa i ka wā ma mua.

2 ‘O ka mana‘o o honua ma kēia pepa, ‘o ia nā mea a pau mai ka lani a i ke kai hohonu, ‘o ka lani ‘oe, ‘o ka ‘āina ‘oe, ‘o ke kai ‘oe.

3 Koe nā mo‘olelo a me nā mele i lohe ‘ia mai ka waha aku o kekahi kanaka nāna i hele i ia wahi ma mua.

4 ‘A‘ole pau nā ‘ōlelo no‘eau a pau loa i ke pa‘i ‘ia ma kāna puke.

5 ‘O “nā-hono-a‘o-Pi‘ilani” a me “nā-hono-o-Pi‘ilani” kekahi mau ‘ōlelo, akā, ‘ike nui ‘ia ‘o “nā-hono-a‘o-Pi‘ilani” ma nā mele. He mau inoa kapakapa ua mau inoa nei no Maui ma muli o ka nui o nā hono i na‘i ‘ia e Pi‘ilani ma Maui komohana, Kaho‘olawe, Lāna‘i, a me Moloka‘i, ‘o ia ho‘i ‘o Honokahua, Honokeana, Honokōhau, Honokōwai, Honolulu, a me Hononana (Pukui, Elbert, & Mookini, 1984, ‘a. 48).

6 Ho‘omana‘o ‘ia ho‘i nā ali‘i no kā lākou ‘ōlelo kaulana e la‘a me “kūlia i ka nu‘u,” “onipa‘a,” a “ua mau ke ea o ka ‘āina i ka pono.” ‘O ia nā ‘ōlelo a nā ali‘i ‘o Kapi‘olani, Lili‘uokalani, a me Kauikeaouli i ho‘opuka aku ai.